

РЕЗЮМЕ. Мақолада сифат сўз туркумига хос лексемаларнинг “Рустамхон” достони матнидаги услубий имкониятлар ўрганилган. Сифатга хос лисоний метефораларнинг матндаги умумий ўхшашлик жиҳатлари, шунингдек, бу борадаги бахшининг эпик маҳорати ва индивидуаллиги, ўзига хос услубга эга эканлигини белгиловчи лисоний воситалар таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ. В статье исследуются методологические возможности лексем в тексте эпоса «Рустамхан». Анализируются общие сходства в тексте качественных языковых метафор, а также эпическое мастерство и индивидуальность бахши в этом плане в языковых средствах, определяющих их специфический стиль.

SUMMARY. The article explores the methodological possibilities of lexemes in the text of the epic "Rustamkhan". The general similarities in the text of qualitative linguistic metaphors, as well as the epic skill and individuality of the bakhshi in this regard, are analyzed in the linguistic means that determine their specific style.

G. DÁWLETOVA SHÍĠARMALARINDA METAFORALARDÍN STILLIK QOLLANILIWI

Sh.A.Jolimbetova - tayanish doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: stilistik, metafora, semantika, trop, emotsional, ekspressiv.

Ключевые слова: стилистика, метафора, семантика, художественные средства, тропы, эмоциональный, экспрессивный.

Key words: stylistic, metaphors, semantics, figurative devices, tropes, emotional, expressive.

Sociallıq turmısta troplar kórkem shıǵarmalar hám sóylewde keń paydalanıladı. Olar tınlawshıǵa kórkemligi menen iqshamlıǵı, stillik tárepten sulıw bolıp, emocionallıq-ekspressivlik tásiiri kúshli bolıp keledi. Troplar bul (gr.tropos- basqa bir nársenge aylanıw) bir sózdiń ayırım kontekstlerde óziniń tiykarǵı tuwra mánisinen basqasha awıspalı mánide qollanılatuǵın leksikalıq kórkemlew quralı. Solardıń qatarına jatatuǵın metafora stillik maqsetlerde qollanılıwı ayırıqsha orn tutadı. Metafora [gr- metaphora –awısıw, ózgertiw, meta-qaytadan, phora- kóshiremen]. Eki predmet yáki qubılıstıń qanday da bir uqsaslıq tárepine tiykarlanıp, onıń birewine tiyisli belgini awıspalı mánide ekinshi predmet penen baylanıstırıp aytıw. Bul jaǵınan ol teńewge uqsas, biraq teńewdey bolıp zatları salıstırmaıdı, uqsatadı, megezetedi. Sonlıqtan da metaforalarda obrazlılıq kúshlirek boladı. Biz bul maqalamızda G.Dáwletova shıǵarmalarındaǵı metaforalarǵa toqtamaqshımız.

Metafora bul til biliminde qanday da bir uqsalıq tiykarında pyda bolǵan awısqan mánilerdi túsınemiz. Bul usıl arqalı kórkem ádebiyatta kórkem súwretlewdiń baslı qurallarınıń biri sıpatında da metaforalar jasaladı [1]. Metaforalardı úyreniw áyyemgi dáwirlerden metaforanı álemdi anlawdıń ayırıqsha usılı hám quralı retinde kórinedi. Aristotel sonıń menen birge Ciceronǵa tiyisli ediya bolıp tabıladı. Siceron Kvintiliandan parıqlı rawishte, eń dáslep ol metafora arqalı buyımlar haqqındaǵı maǵlıwmattı anıq hám dál jetkiziw múmkinligini bayqaydı [2]. Al ulıwma xalıqlıq tanımalıqqa iye bola almay júrgen kórkem sóz sheberiniń ayırıqsha stiline baylanıslı ǵana qollanılǵan mániler leksikalıq mánilerdiń toparına kirmesten, jekke mánilik sıpatında qala beredi.

Usıǵan baylanıslı qaraqalpaq tilinde metaforalardı ulıwma xalıqlıq xarakterge iye bolıw dárejesine hám stillik ózgesheliklerine qaray úsh toparǵa bóliwge boladı.

1. Ulıwma xalıq tilindegi metaforalar. Buǵan turmıstıń barlıq xalıq sóylew tilinde, jazba tilda, sonıń ishinde kórkem shıǵarmalarda da keńnen qollanılıp júrgen metaforalar kiredi.

2. Ulıwma xalıq tilinde qollanılatuǵın, biraq obrazlılıq sıpatqa iye metaforalar. Buǵan kórkem súwretlew qurallarınıń biri sıpatında paydalanılıp kiyatırǵan metaforalar kiredi.

3. Ulıwma xalıq tilinde tanımalılıqqa iye emes metaforalar. Geypara waqıtlarında qálegen sóz sheberiniń shıǵarmalarında óziniń súwretlew stiline baylanıslı ayırıqsha stillik ózgesheliklerin kórsetetuǵın metaforaları kóriwge boladı.

Qaraqalpaq tili metaforalarǵa júdá bay, onda qaraqalpaq xalqınıń sırtqı dúnyanı, insannıń logikalıq dúnyasın názik kórkem sezimler menen kórsetiwde ájayıp formalar menen berilgen [3]. G.Dáwletova shıǵarmalarında jekke avtorlıq metaforalar da júdá úlken sheberlik penen qollanılǵan. Shayır óz shıǵarmalarında metaforalarǵa ózine tán kórkem-estetikalıq boyaw bere alǵan. G.Dáwletova dóretywshiliginiń ózine tán bolǵan is-háreket hám óz ara baylanıslardı sáwlelendiriwde haywan, qus hám ósimlik

atlarınan metafora sıpatında qollanılǵan. Onıń shıǵarma hám poemalarında ásirese, xalıq tilinde keń tarqalǵan qus, haywan, iyt, túlki, jılan, qasqır, suńqar, aquw, kiyik, búlbúl sıyaqlı sózlerdiń tiykarında payda bolǵan dástúriy metaforalar kóp ushırasadı.

Shayıranıń shıǵarmalarında gül, ay, búlbúl sıyaqlı metaforalar kóplep ushırasadı. Misalı,

Biyǵárez el gül jaynaǵan,

Bagında búlbúl sayraǵan. (Tuwılǵan jer 4-b)

Búlbúl-shimshıqlar toparına kiretuǵın sayrawshı qus. Ol awıspalı mánide xosh hawaz, sheshen yáki sulıw yar mánisinde kóp qollanılardı. Klassikalıq ádebiyatta shın ashıǵı, muxabbat tımsalı sıpatında sáwlelenedi. Onıń súyikli yarı-gül. Gül bar jerde búlbúldiń bolıwı tábiyiy. Klassikalıq ádebiyatta gül ayırıqsha poetikalıq obraz sıpatında qalıplesken. Ol óziniń jaǵımlılıǵı, sıyıqlı kórinisi, gózzal kelbeti menen dástúriy formada poeziya ushın eń áhmiyetli súwretlew quralı bolıp tabıladı. Kópshilik shayırlar gül sózin qız, súyikli yar sıpatında qollanǵan. G.Dáwletova da usı dástúriy formanı dawam etip kiyatırǵan usı metaforalıq obrazdan gózzal, kórkem formalardı payda etiw ushın ónimli paydalanǵan.

Alpıs biyiń alpıs jaqqa tartqanda,

Arasında túlki, saǵal jortqanda. (Qara taw 6-b)

Metaforalardıń ózine tán qásiyetleri kórkem tekst sheńberinde poeziyalıq dóretpelerde bórtirip turadı. Sonıń ushında G.Dáwletova dóretywshiliginde qollanılǵan metaforalardıń ózine tán táreplerin anıqlawda olardıń shayıp poeziyasında tutqan ornına bólek itibar qaratıw kerek. Shayırdıń qosıq tekstlerinde basqa lingvopoetikalıq qurallar qatarı metaforalardı qanday maqsette qollanılǵanǵa qaray bul quraldınatqaratuǵın wazıypası hám kórkem estetikalıq qımbatın belgilewi múmkin. Sóylewimizde eń kóp tarqalǵan hám kóp qollanılǵan mánı awısıw usılı metafora bolıp tabıladı. G.Dáwletova óz dóretywshiliginde keń qollanıwshı lingvopoetikalıq qurallardan biri metaforalar bolıp tabıladı hám metaforalardan ónimli hám ornılı paydalanǵanlıǵın kóriwge boladı.

Bir shıbıqtan nárwan bolıp jetilgen,

Bir shaqańman, bayteregim jan ana. (Nuranıy ata-anaǵa 29-b)

Bul misaldaǵı «shaqa» sóziniń tiykarǵı tuwra mánisi terektiń bir putaǵı, shaqası mánisin bildiredi. Shayır shaqa sózine stillik jaqtan obrazlılıq mánilik júk júklep ananıń bir bólegi, aǵzası, shaqası, putası dep metafora payda etken halda sózdiń qosımsha mánilik shegarasın, diapozonın keńeytken hám ana tilimizdiń sóz baylıǵın da kóbeytken.

Tursadaǵı «Kók kemeni» jaqtırmay,

Ketken jawǵa betin berman baqtırmay,

Temir tumsıq qanatlıǵa qaqtırmay,

Qızǵıstay qorıǵan bizdi atalar. (Nuranıy ata-anaǵa 29-b)

Shayırdıń bul qosıǵın oqıp kóretuǵın bolsaq, baslı teması watandarlıq, eldi qorǵaw yaǵnıy urıs jıllarındaǵı dáwirdi súwretlegen. Bundaǵı «Temir tumsıq qanatlıǵa qaqtırmay» qatarları forması jaǵınan sáykes kelgeni

menen mánisi jaǵınan putkilley basqa. Yaǵnıy, urısta qollanılgan quraljaraqtı mánisin obrazlı jasap qollanǵan. Bunda sóz mánisine ekspressivlik máni bar ekeni kóriwimizge boladı. Kórkem sóz sheberiniń qosıqları mazmunlıǵı jaǵınan júdá kewilge qonımlı, ideyalıq tárepten de úlgi bolarlıq. Bundaǵı nart shıbıq, baǵman tiykarǵı mánilerde emes awıspalı bolıp keledi. Qatarlardı oqıp qarasaq muǵallımdı balanı jasınan baslap tálim tárbiya beriwshi insan sıpatında onı baǵmanǵa megezstirgen. Nart shıbıqtı jabayı tal boldırmay, onı tárbiyalanǵan baǵman dep baha beredi. Metaforalıq ózgesheligin usı sıpatına qaray bayqawǵa boladı.

Sebebi siz-baǵmansız ómirdiń,
Máǵripattıń pák nurınday kórindiń,
Siltedińiz oy-bálentın jerimniń,
Temir qazıq juldızımız, Ustazlar!

Bul misalda «Temir qazıq juldızın» tuwra mánisin basqa bir subiektke uqsatırıp alǵan. Predmettiń ózgeshelik tárepien tiykarlanıp tiyisli belgini awıstırıp qollanǵan. Sonday-aq oqıwshıǵa kórkem obrazlılıq bergen. Bunda qollanılgan metaforalar jazıwshı tárepien mánisi awıstırılıp, usı sózlerge uqsas, jaqın mánidegi ekinshi bir sóz- obraz jasaw quralı retinde qollanǵan. Bul misallarda biz metaforanıń kórkem qollanǵanın bayqawımızǵa boladı. Shayır qaharmanlardıń portretin jasawda, predmetlerdi ekinshi mánidegi súwretleniwın poeziya tilinde bergen. Bul misallarda biz qaraqalpaq tilin rawajlanıwında metaforalardıń áhmiyetli ekenin Gulistan Dáwletova poeziyasında qısqaşa kórip óttik. Nege degende olar

birinshiden sózlik fondın bayıtıwda, ekinshiden, sóylewde adamlarǵa tási, ekspressivligi obrazlılıǵın onıń kórkemligin arttırıwǵa sebepshi boladı. Tınlawshıda estetikalıq hám ruwxıy azıq boladı desek aljaspaymız. Burınnan poeziya tili belgili ólshemlerge tiykarlanǵan boladı, al onıń obrozlıǵı, kórkemligi, mánisi keń bolsa oqıwshıda ayrıqsha bir tásir qaldıradı.

Analıq taxtıń jemisin úzdım,

Aqshamı aq besik shayqawlarımda.

Jashıq— gózzal dawran, ómir baǵında,

Waqıt— dárya, misli tulpar shaǵında.

Ómir- saǵım, jıl eter qas qaǵımda,

Qıymashlıq sezindim bayqawlarımda.

Baxıt dáryasınan marjan súzedi,

Qızlarǵa bergisiz sáxıbjamallar. (Gúzgi toǵanısar 3-b)

Sózlerdi metaforalı qollanıw, birinshiden, leksikalıq baylıqtı, ekinshiden, semantikalıq kóp mánilikti, úshinshiden, obrozlılıqtı payda etedi. Shayır menen jazıwshılardıń sózdiń metaforalanıp awıspalı mánide qollanıwına kóbirek itibar beretuǵını da sonnan bolsa kerek. Juwmaqlap aytqanda, metafora—sózdiń awıspalı hám ótkir mánisi. Sózlerdiń metaforalanıwı leksikalıq qatlama bayıtıw menen birge, ásires, leksiko-semantikalıq tárepien tiykarǵı orındı turadı. Qaraqalpaq tilinde sózlerdi metaforalı qollanıwdıń hár túrli sırları, izetlenbey atırǵan tárepleri kóp. Shayır G.Dáwletova shıǵarmalarında metaforalardı orınlı paydalanıp, sózlerge jańa máni berip, sheberliktiń sın asırǵan sóz sheberi.

Адебиәтлар

1. Бекбергенов А. Каракалпак тилинің стилистикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
2. Дорофеева А.А. Что скрывается в тайне метафоры? // «Вестник». – Москва: 2014. №4
3. Жумабаев Т. Метифора- сөздің ауыспалы мәнісі. // «Эмнударья», 1994, № 7-8
4. Дәулетова Г. «Қалбимдегі естелик». –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2017.
5. Дәулетова Г. «Гүзгі толғанислар». –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2012.

REZYUME. Ushbu maqolada turkologiyaning dolzarb mavzularidan biri, to'g'rirog'i, hozirgi qoraqalpoq tilshunosligi uslubining dolzarb muammosi muhokama qilinadi. Ayni paytda bu borada chuqur va har tomonlama o'rganish, yo'llarga alohida e'tibor qaratish lozim. Qoraqalpoq adabiyotining shoiri G.Davletova ijodidan aniqlangan metafora birliklar bilan tahlil qilindi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается одна из актуальных тем Тюркологий, а точнее актуальная проблема стилистики современного каракалпакского языкознания. На данный момент требуется глубокое и всестороннее исследование в данной сфере, и особое внимание следует обратить тропам. Анализ был проведен с метафорическими единицами, которые были выявленные из работ поэта Каракалпакской литературы Г.Давлетовой.

SUMMARY. The given article deals with one of the problems of the Turkic Language, which is closely related with the actual issue of Modern karakalpak stylistics, and special attention is given to tropes. This field of area Karakalpak stylistics even enough investigated, it requires comprehensive investigation. There are some supporting examples from poet of Karakalpak Literature G.Davletova's work, especially we analyse deeple metaphors of the works.

СИСТЕМА – СТРУКТУРАЛЫҚ ТИЛ БИЛИМИ

Г.Қурбаниязов – филология илимлериниң докторы (DSс)

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: тизимли-структуравий тилшунослик, структурализм, глоссематика, Америка структурализми, структуравий-функционал йўналиш.

Ключевые слова: системно-структурное языкознание, структурализм, глоссематика, структурализм Америки, структурно-функциональное направление.

Key words: system-structural linguistics, structuralism, glossematics, American structuralism, structural-functional direction.

Тил билими тарийхында системалы-структуралық тил билимине шекемги болған дәуир көбинесе, традициялық (дәстүрий) тил билими деп аталады. Тил билиминиң бул еки түри бирин-бири бийкарламайды, бәлким бири екиншисиниң жуўмақларына тийкарланады. Соның ушын да хәр еки тил билими хәзирги күнде тең колланылып келмекте.

Илимпазлар XX әсирдиң биринши шерегинен тил билиминиң жаңа дәуири, яғный тилге системалы-структуралық қатнас жасаў дәуири басланғанлығын баян етеди. Бул дәуирде басқа илимлер сыяқлы лингвистика тарийхында тийкарғы итибардың объектке субстанционаллық көзқарастан қатнас жасаўдан структура-функционаллық қатнас жасаўға өтиўи менен сыпатланады.

Фердинанд де Соссюр субстанция хәм форма атамалары дегенде сезиў ағзаларымызға тәсир етеуғын материаллық затлар тийкарында жатқан

қатнастарды түсинеди, ал, тил форма дегенде тилдиң қатнастар системасы екенлигине итибар қаратады. Тилдиң материаллық тәрепи, яғный сеслик тәрепи субстанция сыпатында екинши планға өткериледи. Нәтийжеде Фердинанд де Соссюр тил хәм сөйлемди ажыратады. Ф.де Соссюрдың тил билими ушын үлкен хызмети сонда, ол тилдиң субстанция емес, ал, форма(қәлип) екенлигин тастыйқылады хәм усы арқалы тил билими тарийхында тил – сөйлеў дихотомиясын биринши планға алып шықты. Тилши илимпазлардың дыққатын сөйлеўлик қоршаўдан аўлақ болған мазмунларды үйрениўге бағдарлады хәм тилдиң система екенлигин анықлады. Ф.де Соссюр тәлийматында тилдиң социаллық екенлиги атап көрсетилю менен бирге, оны индивидуаллық хәм социаллық, тил хәм сөйлеў, турақлылық хәм өзгериўшендик, еркинлик хәм мәжбүрийлик дихотомиялары тийкарында үйрениў орайлық орынды ийелейди [1:34].